

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI BILIMLENDIRIW, ILIM HÁM
INNOVACIYA MINISTRLIGI**

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI VETERINARIYA HÁM
SHARWASHÍLIQTÍ RAWAJLANDÍRÍW KOMITETI**

**SAMARQAND MÁMLEKETLIK VETERINARIYA MEDICINASI,
SHARWASHÍLIQ HÁM BIOTEXNOLOGIYALAR UNIVERSITETI
NÓKIS FILIALI**

**“ARALBOYÍ AYMAĞÍNDÁ SHARWASHÍLIQTA INNOVACION
TEXNOLOGIYALAR HÁM RAWAJLANDÍRÍWDÍN KELESHEGI”
atamasındağı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya materiyalları
TOPLAMÍ
25-aprel 2025-jıl**

**“OROL BO‘YI HUDUDIDA CHORVACHILIKDA INNOVATSION
TEXNOLOGIYALAR VA RIVOJLANTIRISHNING ISTIQBOLLARI”
mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari
TO‘PLAMI
25-aprel 2025-yil**

**СБОРНИК материалов
Республиканской научно-практической конференции
“ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ
ЖИВОТНОВОДСТВА В ПРИАРАЛЬЕ”
25 апреля, 2025 г**

NÓKIS-2025

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI BILIMLENDIRIW, ILIM HÁM
INNOVACIYA MINISTRLIGI**

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI VETERINARIYA HÁM SHARWASHÍLIQTÍ
RAWAJLANDÍRÍW KOMITETI**

**SAMARQAND MÁMLEKETLIK VETERINARIYA MEDICINASÍ,
SHARWASHÍLIQ HÁM BIOTEXNOLOGIYALAR UNIVERSITETI
NÓKIS FILIALI**

**“ARALBOYÍ AYMAGÍNDÁ SHARWASHÍLIQTA INNOVACION
TEXNOLOGIYALAR HÁM RAWAJLANDÍRÍWDÍŇ KELESHEGI”
atamasındağı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya materiyalları
TOPLAMÍ
25-aprel 2025-jıl**

**“OROL BO‘YI HUDUDIDA CHORVACHILIKDA INNOVATSION
TEXNOLOGIYALAR VA RIVOJLANTIRISHNING ISTIQBOLLARI”
mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari
TO‘PLAMI
25-aprel 2025-yil**

**СБОРНИК материалов
Республиканской научно-практической конференции
“ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ
ЖИВОТНОВОДСТВА В ПРИАРАЛЬЕ”
25 апреля, 2025 г**

NÓKIS-2025

верблюдоматок // Материалы V-й Международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы сельского хозяйства горных территорий», Горно-Алтайск, 2015. С. 13-16.

2. Боголюбский С. Н. Происхождение верблюдов. / С.Н Боголюбский // Алма-Ата. 1929.-5 с

3.Титов В.В. Особенности морфологии и экологии верблюдов рода *paracamelus*. Современная палеонтология: Классические и новейшие методы. Москва. ПИН РАН, 2005. Южный научный центр РАН, Ростов-на-Дону С. 161–166.

4. Терентьев С. М. Верблюдоводство. // - Москва, 1975. – 224 с.

5. Херасков С. Г. Некоторые биологические особенности верблюда как молочного животного. // Тр. Оренбургского СХИ.–М., 1971 – Т.30–3-9 с.

6. <https://agriexpert.ru/articles/206/znacenie-i-sovremennoe-sostoyanie-verblyudovodstva-v-rk-i>

CAMELUS DROMEDARIUS VA CAMELUS BACTRIANUS TUYALARINI JUFTLASH VA SELEKSIYALASH BO‘YICHA TAJRIBALAR TAHLILI

S.Y.Ko‘charov

Samarqand davlat veterinariya meditsinasi, chorvachilik va biotexnologiyalar universiteti Tashkent filiali

R.U.Turganbaev

Samarqand davlat veterinariya meditsinasi, chorvachilik va biotexnologiyalar universiteti Nukus filiali

Annotatsiya. Ushbu maqolada *Camelus dromedarius* va *Camelus bactrianus* tuyalarini juftlash va seleksiyalash bo‘yicha tajribalar tahlili keltirilgan va xulosalar qilingan.

Kalit so‘zlar. *Camelus dromedarius*, *Camelus bactrianus*, tuyalar, juftlash, seleksiyalash, tajribalar, tahlillar.

Kirish. O‘zbekiston respublikasining asosiy cho‘l va yarim cho‘l hududlari xalqi tuyachilik bilan shug‘ullanib, ularning bosh soni 2023 yil holatiga 20,1 ming boshni tashkil qiladi. SHunday mazkur bosh sonning Navoy viloyatida 44,3 %, Qoraqalpog‘iston respublikasida 24,1 %, Buxoro viloyatida 11,9 %, Kashqadarya viloyatida 8,1 % va qolgan bosh soni boshqa viloyatlar ulushiga 11,6 % to‘g‘ri keladi [6. <https://yuz.uz/news>].

O‘zbekiston Respublikasida asosan tuyachilik bilan Qoraqalpog‘iston Respublikasining Ustyurt platosi va shimoliy Qizilqum xududlarida shug‘ullanadi. Hozirgi kunda Qoraqalpog‘iston Respublikasida barcha toifadagi xo‘jaliklarda jami tuyalar soni 4844 boshni tashkil qiladi.

Qadim zamonlardan ma‘lumki, bir va ikki o‘rkachli tuyalarni juftlashda asosiy vazifalarning biri yuk tashish kuchini ortirish, tashqi muhit sharoitlariga

chidamligini va hayatchanligini oshirish, mahsuldorlik ko'rsatkichlarini yuqorilatish hisoblanadi.

Asosiy qism. Bundan bir necha ming yillar oldingi davrlarda C. Dromedaries va C. Bactrianus tuyalarini bir-biriga juftlash amaliyotining asosiy sabablaridan biri, harbiy yurishlarda foydalanish va istilolarga uchragan geografik hududlarning notekis erlari, qo'mli cho'l hududlari va sovuq, nam iqlimiga bardosh bera oladigan kuchli yuk tortish uqubiga ega tuyalarni etishtirish zarurati hisoblangan [7.<https://uz.sputniknews.ru>].

Asosan, bunday geografik hududlarga Turkiya, Bolqon yarim oroli, SHimoliy va SHarqiy Evropa mintaqalari kiradi. SHu bois, o'sha mintaqalarda birinchilar qatorida bir va ikki o'rkachli tuyalarni juftlash ishlari amalga oshirilgan.

[3.B.1-5], [5.B.2575-2584] tadqiqotlarida bir va ikki o'rkachli tuyalarni juftlash ishlarida olingan avlodlarning g'ayrioddiy yuk tortish kuchlari oshganligi va chidamlilik qobiliyati yuqorilaganligi ko'p marta qayd etilgan.

Bunday ma'lumotlarni butun Turkiya hamda SHimoliy, SHarqiy va Markaziy Evropada urchitilgan tuyalarda amalga oshirilgan [3.B.1-5], [5.B.2575-2584],

[4.B.800-809] tuyalar asosan o'sha davrlarda harbiy yurishlarda xizmat qilgan bo'lsa, bunda xizmatlarda jangovar tuyalar zarurligi oshib borgan. Bir va ikki o'rkachli tuyalarni juftlashdan olingan avlodlar aynan, harbiy tuyalarga qo'yiladigan talablarga muayan darajada mos kelishi ta'kidlanadi.

Gibrid tuyalardan foydalanish o'sha davrlarda Italiya davlatida ham keskin tus oldi. Bu davlatda tuyalar yugurish musobaqasida ishtirok etish uchun tanlash ishlari olib borilardi. Bir va ikki o'rkachli tuyalardan olingan avlodlar bunday musobaqalarda g'oliblikni olishi mahalliy xalq orasida juda katta qiziqish uyg'otgandi.

Tuyachilik bilan shug'ullanuvchi chorvadorlar tastiqlaydiki, bunday chatishtirish natijasida olingan birinchi avlod duragaylari (F_1) yuk ko'tarish qobiliyati, tepalik joylarda va sovuq sharoitlarda ishlash imkoniyati keng ma'lum edi. Bunday ma'lumotlar 19-asrlarda AQSH-ga dromedarlar olib kelingan va ularning tavsifida bunday tariflar hisobotda qayd etilgan.

SHuni qattiq ta'kidlash lozimki, olingan birinchi bug'in avlodlarni o'zaro chatishtirish masqadga muvofiq emasligi qayd etilgan.

F_1 duragay tuyalarni o'zaro chatishtirish kamdan-kam hollarda amalga oshirilgan, buning asosiy sababi olingan avlod tana jussasi biroz kichikroq, yuk tortish kuchi kuchsizroq va agressiv holatlarini kuchli namoyon qilganligi uchun "nihoyatda yovvoyi" degan nom olgan. Bunday avlodlar tashqi muhit omillariga chidamsiz bo'lib, noqulay ob-havo sharoitlariga bardosh bera olmagan [4.B.800-809].

Erkak ikki o'rkachli tuyalar bilan bir o'rkachli urg'ochi tuyalar chatishtirilishidan olingan avlodlar (F_1 duragaylar) yana bir tarixiy qo'llanilishi "Tuya kurashi" deb ataladigan tadbirlarda ishtirok etgan.

Qozog'iston respublikasi va qo'shni mamlakatlarda duragaylashning asosiy yo'nalishi tuya mahsuloti hisoblangan sut, jun va go'sht etishtirishda yaxshi

natijalarga erishish, shu bilan birga Markaziy Osiyoning og'ir iqlimiga chidamli tuyalarni olishdir [3.B.1-5], [5.B.2575-2584],[4.B.800-809]

Ikki o'rkachli erkak tuyalar bilan bir o'rkachli urg'ochi tuyalar chatishtirilganda olingan avlodlarning jun va g'usht mahsuldorligi oshishishi azzaldan ma'lum ammo sut mahsuldorligining biroz pasayishi kutiladi. Bunday chatishtirish natijasida olingan F_1 duragaylarda jun mahsuldoligi oshishi bilan, ularning yashovchanligi ma'lum darajada oshadi. SHuni qattiqan ta'kidlash lozimki, F_2 avlodlar o'zaro juftlash maqsadga muvofiq emsligi uqtirilgan holda, sababi bunday juftlash natijasida ma'lum darajada geterozis hodisasi yo'qolishi kuzatiladi.

[2.B.120-127] tadqiqotlariga tayangan holda shuni aytish mumkinki, keyingi duragaylash vaqti-vaqti bilan "orqaga chatishtirish" usuli bilan amalga oshiriladi, bunda birinchi bug'in avlodlari dromedar yoki bakterian tuyalari bilan juftlashtirilib, ikkinchi avlod duragaylari (F_2) olinadi. Bunday olingan avlodlar "Tavsi" deb ataladi, agar urg'ochi F_1 maya erkak Bakterian tuyasi bilan chatishtirilsa va "Teke" deb nomlanib, agar erkak F_1 tulusi urg'ochi dromedar bilan chatishtirilsa olingan avlodlar ularni sport o'yinlarida emas balki, ishchi hayvonlar sifatida foydalaniishni, bunday avlodlar iqlimi sovuqroq hududlar uchun tavsiya qilinadi deb ta'kidlaydilar.

[1.B.194-197] ta'kidlashicha, chatishtirishning ikkita asosiy usuli mavjud bo'lib, ularning ikkalasi ham dastlab ikki zotli chatishtirishga asoslanadi, so'ngra teskari chatishtirishning turli bosqichlari amalga oshiriladi.

[2.B.120-127] ma'lumotlarida keltirilishicha, "Turkman duragaylash usuli" deb nomlanuvchi usulda tuyalar duragaylarining birinchi avlodi (F_1) Bakterian tuyasi erkagini urg'ochi dromedari bilan chatishtirish natijasida olinadi. Bunda urg'ochi duragay tuya «Iner-maya», olingan avlodlarning erkagi esa «Iner» deb ataladi.

[1.B.194-197], [2.B.120-127] tadqiqot usullarida ta'kidlanishicha, "Qozoq duragaylash usuli"da esa, erkak dromedar urg'ochi Bakterian tuyasi bilan chatishtiriladi. Natijada F_1 duragay urg'ochi tuya «Nar-maya», erkak tuya esa «Nar» deb nomlanadi.

Keyingi yillarda Turkman «Duragaylash» usulining zamonaviy variantlari qo'llanilib, ular quyidagicha amalga oshiriladi. Bunda Qozog'istonlik soha olimlarining turkman «Duragaylash» usuliga kiritgan turli o'zgartirishlari umumlashtirilgan. Urg'ochi dromedar bilan erkak baktrian tuyasini chatishtirishdan olingan «Iner-maya», turkman erkak dromedar bilan qayta chatishtirilib, «Kurt» deb nomlangan F_2 duragay avlodi olinadi. SHundan so'ng turli xil chatishtiruv strategiyalari qo'llaniladi. Birinchi F_2 , ya'ni «Kurt» yoki «Kurt 1», yana turkman dromedari bilan qayta chatishtirilib, «Kurt 2» yoki «Sapaldrik»lar deb ataladigan F_3 duragay avlodlar olinadi.

Bu esa yana turkman dromedari bilan qayta chatishtirilib, «Kurt 3» deb nomlangan F_4 duragay avlodi olinadi. Nihoyat, bu duragay yana bir bor qayta chatishtirilib, «Kurt 4» deb ataladigan F_5 duragay olinadi.

Mualliflarning ta'kidlashicha, Turkman dromedari genlarining 96,8 % va bakterian tuyasi genlarining atigi 3,12 % bo'lgan bu so'nggi duragay keyinchalik o'zaro ko'paytiriladi va qozoq dromedari deb ataladigan yangi zot yaratiladi [1.B.194-197], [2.B.120-127].

Fenotipik jihatdan bu yangi zot dromedardan farqlanmaydi, chunki turkman dromedari bilan ketma-ket uch marta orqaga chatishtirish ularning yagona o'rkachining shaklini barqarorlashtirgan va bo'yin, oldingi oyoqlar va boshdagi odatiy baqtriya tuyasiga xos junlarni yo'qotgan bo'ladi.

Umuman xulosa tariqasida shuni ta'kidlash mumkiinki, bir va ikki o'rkachli tuyalarni chatishtirishda birinchi bug'in avlodlardan nasl qoldirilmasligi va o'zaro chatishtirilmasligi lozim. Bunday chatishtirish natijasida yaroqsiz (Jarbay) tuyalar kelib chiqishi kutiladi.

Maqsadli chatishtirishda sut yoki jun mahsuldorligini oshirish maqsadida bir o'rkachli tuyalarni ikki o'rkachli tuyalar bilan juftlash yoki jun mahsulodligini oshirishda ikki o'rkachli tuyalarni bir o'rkachli tuyalar bilan chatishtirish olingan duragaylarni maqsadli umri davomida foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa. Olingan ma'lumotlardan xulosa qilish mumkinki, bir va ikki o'rkachli tuyalarni juftlash natijasida olingan avlodlar yuqori mahsuldorlik xususiyatlarini namoyon qiladi. Ulardan olingan avlodlarni mahsuldorlik yo'nalishiga qarab erkak tuyalar bilan juftlash maqsadga muvofiq. Birinchi bo'g'in avlodlarni o'zaro biri-biriga juftlash natija bemasligi ko'rsatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Баймуканов А. и др. Селекция верблюдов казахского бактриана по мясомолочной и мясошерстной продуктивности. // Современное состояние и перспективы развития зоотехнической науки и практики животноводства. Чимкент, 2007. – 194-197 с.

2. Баймуканов Д. Генофонд пород верблюдов Центральной Азии и Монголии. – Поиск. – А-А, 2002. – № 2. – С. 120-127.

3. Gebryohanes. M.G., Assen. A.M, «Механизмы адаптации верблюдов (*Camelus dromedarius*) к среде пустыни: обзор», *Journal of Veterinary Science & Technology*, vol. 8, нет. 6, 2017. стр. 1–5,

4. Groucutt, H. S., Grun, R., Zalmout, I. S. A., Drake, N. A., Armitage, S. J., Candi, I., Clark-Wilson, R., Stephens, N. B., Stock, J. T., Stewart, M., Price, G. J., Kinsley, L., Sung, W. W., Alsharekh, A., Al-Masari, A., Bahameem, A. A., Al Murayyi, K. S. M., Zahrani, B., Scerri, E. M. L., Petraglia, M. D. *Homo Sapiens* in Arabia by 85,000 years ago. *Nature Ecology & Evolution* 2, 2018. p. 800-809.

5. Kadwell, M., Fernandez, M., Stanley, M. F., Baldi, R., Wheeler, J. C., Rosadio, R., Bruford, M. W.. (2001). Genetic analysis reveals the wild ancestors of the llama and the alpaca. *Proceedings of the Royal Society of London* 268, 2575-2584.

6. <https://yuz.uz/news>.

7. <https://uz.sputniknews.ru/20220703/v>.